

FONETİK–FONOLOJİK SÜREKLİLİK VE ÜNLÜ DÖRTGENİ BAĞLAMINDA TÜRKÇEDEKİ /a/ ÜNLÜSÜNÜN KAVRAMSAL KONUMU¹

Mehmet Akif KILIÇ

Prof., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, makilic@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-4482-3490

Kılıç, M.A. (2025). Fonetik–fonolojik süreklilik ve ünlü dörtgeni bağlamında Türkçedeki /a/ ünlüsünün kavramsal konumu. İçinde O. Çınar, F. Başbuğ & H. Aydemir (Ed.), *Çağdaş dilbilim yazıları I: İMÜ Dilbilimi 15. yıl armağanı* (ss. 193-199) Artsürem. <https://doi.org/10.7816/imuling-15-2025-01X009>

ÖZ

Bu çalışma, Türkçedeki /a/ ünlüsünün ünlü dörtgeni üzerindeki konumunu belirlemeyi ve sesbirim düzeyinde hangi Uluslararası Fonetik Alfabe (UFA) karakteriyle gösterilmesinin en uygun olacağını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca, /a/ ünlüsünün Türkçedeki alt sesbirim varyasyonları örneklenerek, fonetik ve fonolojik düzlemler arasındaki sınırın kuramsal olarak nasıl daha tutarlı biçimde tanımlanabileceği tartışılmaktadır. Çalışmada, artikülatuvar temelli üçgen modelden akustik dörtgen modele geçişin tarihsel arka planı özetlenmekte; fonetik temsillerin fonolojik açıklamalara yanlış biçimde aktarılmasının doğurduğu kavramsal karışıklık incelenmektedir. Fonetik–fonolojik süreklilik (*continuum*) kavramı, bu iki düzlemin sıklıkla birbirine karıştırılmasına yol açan temel etmenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Sesbirimlerin fonolojik özelliklerinin fonetik veriler üzerinden yorumlanması, bu kavramsal karışıklığın en belirgin sonucudur. Oysa fonolojik özellikler, fiziksel ölçümlerle değil, soyutlama yoluyla belirlenebilir. Bu bağlamda, algısal fonetik araştırmalar ve fonolojideki çağdaş bir yaklaşım olan Element Teorisi, sesbirimlerin fonolojik kategorilerinin daha tutarlı biçimde tanımlanmasına katkı sağlayabilir. Sonuç olarak, Türkçedeki /a/ ünlüsünün temel fonolojik özelliği açıklık (genişlik) olup, arka–orta–ön konumu fonetik düzleme aittir; bu nedenle sesbirim düzeyinde /a/ biçimiyle temsil edilmesi gerekir.

Anahtar Sözcükler: Fonetik, Fonoloji, Ünlü dörtgeni, Türkçe

¹ Okumayı kolaylaştırmak için metin içinde Uluslararası Fonetik Alfabe (UFA) kodları kullanılmamıştır. Dolayısıyla, “Türkçe /a/ ünlüsü”, “/a/ sesbirimi”, “/a/ ünlüsünün ince alt sesbirimi”, “/a/ ünlüsünün kalın alt sesbirimi” gibi ifadelerde geçen a karakteri UFA kodu değildir. Gerekli olduğu durumlarda kodlar metin akışından ayrılarak ayrı bir sırada gösterilmiştir.

ABSTRACT

This study aims to determine the position of the Turkish vowel /a/ within the vowel quadrilateral and to identify the most appropriate International Phonetic Alphabet (IPA) symbol for representing it at the phonemic level. In addition, by exemplifying the sub-phonemic variations of /a/ in Turkish, the paper discusses how the boundary between the phonetic and phonological levels can be more accurately defined from a theoretical perspective. The historical background of the transition from the articulatory triangle model to the acoustic quadrilateral model is summarized, and the conceptual confusion arising from the misinterpretation of phonetic representations as phonological explanations is examined. The concept of the phonetic–phonological continuum is addressed as a key factor underlying the frequent conflation of these two domains. Interpreting the phonological properties of phonemes solely on the basis of phonetic data represents a major consequence of this conceptual ambiguity. However, phonological properties should be established not through physical measurement but through abstraction. In this regard, perceptual phonetic studies and the contemporary phonological framework known as Element Theory may offer a more consistent means of defining phonological categories. In conclusion, the essential phonological property of the Turkish /a/ vowel is its openness (vowel height), while its backness or frontness belongs to the phonetic plane; therefore, it should be represented at the phonemic level with the symbol /a/.

Keywords: Phonetics, Phonology, Vowel quadrilateral, Turkish

1. Giriş

Fonetik ve fonoloji birbirinden ayrı düzlemler olarak tanımlansa da fonetik–fonolojik süreklilik (*continuum*) kavramı bu iki alan arasındaki sınırın sanıldığı kadar keskin değil, bulanık olduğunu ima eder. Bu bulanıklık, iki alanın uygulamada sıkça birbirine karıştırılmasına neden olur.

Bir kavramın sözlükteki tanımını bilmek, onun temsil ettiği düşünsel alanı kavramaya yetmez; uygulamadaki tutum, kavramı içselleştiremeyen kişiyi hemen ele verir.

Bu yazı, temeli fonetik–fonoloji ilişkisine dair zihinsel bulanıklıktan kaynaklanan bir sorunu, Türkçedeki /a/ ünlüsünün ünlü dörtgeni üzerinde grafiksel temsilini kavramsal açıdan tartışmayı amaçlamaktadır.

Konunun detayına girmeden farklı dilbilimsel ifade yöntemlerini ve bu amaçla kullanılan kod sistemini hatırlatmak yararlı olacaktır.

Ortografik gösterim: Bir dilsel birimin yazıdaki biçimi, her dil için geçerli olmasa da Türkçede harf olarak düşünülebilir, iki açılı parantez arasında gösterilir: ⟨a⟩

Sesbirim (fonem): Dilde anlam ayırt eden en küçük birim, iki eğik çizgi arasında gösterilir. Kılıç (2017), yine iki eğik çizgi arasında gösterilen fonolojik alt sesbirimden ayırmak için üst karakter olarak “S” (sesbirim kelimesinin ilk karakteri) eklemeyi önermektedir:² /a/ veya /a/^S

² Burada “a” karakteri işaretli (*unmarked*) olduğu yani rutin olarak kullanılan şekil olduğu için tercih edilmiştir.

Fonolojik alt sesbirim: Bir sesbirimin belirli bir dildeki varyantları; fonolojik alt sesbirimler konuşma şekliyle değil dilin kurallarıyla belirlenir. Sesbirimler gibi iki eğik çizgi arasında gösterilir. Sesbirimlerden ayırmak gerektiğinde üst karakter olarak “DA” eklenebilir: /a/, /a/ veya /a/^{DA}, /a/^{DA}

Fonetik alt sesbirim: Konuşmacıdan, komşu konuşma seslerinden (eşsöyleyiş/koartikülasyon) veya hız gibi konuşmanın farklı özelliklerden kaynaklanan, dilbilimsel açıdan önemi olmayan varyantlar, iki köşeli parantez arasında gösterilir; gerektiğinde değiştirme işaretleri de kullanılabilir: [a], [a], [Λ], [ã], [a:]

2. Ünlü Dörtgeninin Ortaya Çıkışı ve Kullanım Amacı

Ünlü dörtgeninin kökeni 18. yüzyıla kadar uzanır. Alman dilbilimci Johann Christian Hellwag (1781), ünlüleri dilin ön–arka ve yüksek–alçak konumlarına göre artikülatuvar bir üçgen biçiminde düzenlemiştir. 20. yüzyılın başlarında akustik fonetiğin gelişmesiyle birlikte, ünlülerin akustik özelliklerini daha iyi yansıtmak amacıyla bu model dörtgen ya da trapez biçiminde yeniden yorumlanmıştır (Vilain, Berthommier & Boë, 1999).

Artikülatuvar temelde gelişen, ardından akustik fonetik düşünceyle biçimlenen bu temsil, zamanla fonolojik bir yapıymış gibi yanlış yorumlanmaya başlanmıştır.

“Ünlü” kavramı fonolojik yani zihinsel, “üçgen” ve “dörtgen” ise fonetik diğer bir ifadeyle fiziksel düzleme ait terimlerdir; bu durum, kavramsal karışıklığı derinleştiren önemli bir etkidir.

3. Ünlüler Ünlü Dörtgeni Üzerinde Nasıl Gösterilir?

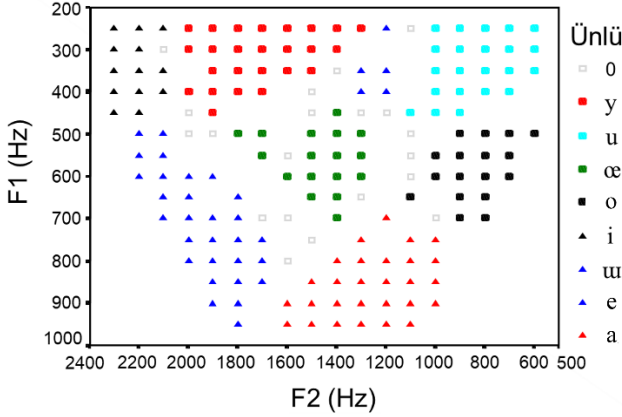
Ünlüler, ünlü dörtgeni üzerinde farklı akustik özelliklerine göre konumlandırılır. Bu gösterimde temel olarak formant³ frekansları (F1, F2, bazen F3) ve temel frekans (F0) değerleri kullanılır. Ölçüm birimi genellikle Hertz (Hz) olmakla birlikte, bazı çalışmalarda Bark ya da Mel gibi algısal frekans ölçekleri de kullanılmıştır.

F1, ünlünün kapalı–açık (dar–geniş) olma derecesini; F2 ise arka–ön (kalın–ince) olma özelliğini gösterir. F1 değerinin artması ağız açıklığının arttığını; F2 değerinin artması ise dil öne geldiğini, ünlünün incelendiğini gösterir. Bu amaçla, erişkin erkek veya kadın konuşuculara ait ortalama formant değerleri nokta olarak; değişkenliği göstermek içinse standart sapma elipsleri biçiminde görselleştirilebilir.

Daha seyrek olmakla birlikte, ünlüler algısal (perseptüel) özelliklerine göre de ünlü dörtgeni üzerinde gösterilebilir. Kılıç ve ark. (2003), 220 sentetik ünlü kullanarak gerçekleştirdikleri işitsel fonetik

³ Ünlülerin ve tınlı ünsüzlerin akustik sırasında görülen enerji yoğunlaşmaları. 0-5000 Hz arasında beş formant olduğu kabul edilir ve F1, F2... şeklinde gösterilir.

çalışmasında, ünlü dörtgeninin işitsel algıya göre nasıl bölümlendiğini ortaya koymuştur (Şekil 1).

Şekil 1. Türkçe ünlülere ait algısal ünlü dörtgeni. Bu çalışma, çocuklarda işitme kaybının ünlü algısı üzerindeki etkilerini inceleyen geniş kapsamlı bir araştırmanın parçasıdır (Kılıç, 2003).

Bir dildeki ünlüleri fonolojik açıdan göstermek istediğimizde, bu tür fiziksel temsillere gerek yoktur; sesbirim envanteri basit bir tablo biçiminde sunulabilir.

Bazen küçük bir akustik fark, fonolojik kategoriye değiştirebilirken; bazen de büyük akustik farklar herhangi bir fonolojik ayırım yaratmayabilir. Fonetik özelliklerle fonolojik özellikler arasındaki ilişki her zaman doğrusal (linear) bir biçimde ilerlemez.

Ünlüler fonolojik olarak genellikle ikili karşıtlıklar üzerinden kategorize edilir; ancak bazı dillerde üçlü ya da daha çoklu kategorizasyonlar da mümkündür. Türkçede ise sistem, esas olarak ikili karşıtlıklar üzerine kuruludur:

- i. Düz – Yuvarlak
- ii. Ön – Arka (ince – kalın)
- iii. Açık – Kapalı (geniş – dar)
- iv. Uzun – Kısa: Türkçede fonolojik değil, alofonik bir özelliktir.

Alt sesbirimlerin farklı soyutluk düzeyleri ve Türkçedeki ünlülerin alt sesbirimleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç (2017).

4. Fonetik ve Fonolojik Düzlemlerin Karışması

Soyutluk–somutluk ekseninde fonoloji–fonetik ilişkisi:

Bir konuşma sesi için “ünlü” ifadesi, fiziksel özelliğini değil, o dildeki işlevini anlatır.⁴

(boy) kelimesi bu duruma küçük ama açıklayıcı bir örnek oluşturur: Türkçede bir varlığın dikey doğrultudaki uzunluğunu, İngilizcede ise erkek çocuğu ifade eder. Yazılışları aynı, telaffuzları birbirine oldukça benzerdir; ancak her iki dilde farklı fonolojik birimlere karşılık gelir.

Türkçedeki biçim iki ünsüz ve bir ünlüden oluşurken, İngilizcedeki biçim bir ünsüz ve bir ünlüden (diftong) oluşur:

/bɔɪ/ (İngilizce)⁵

/boj/ (Türkçe)

İşitsel algısı İngilizceye göre biçimlenmiş bir dinleyicinin Türkçede (ğ) harfiyle gösterilen yumuşak damak ünsüzünü bağımsız bir birim olarak ayırt edememesi de benzer bir örnektir; aynı fiziksel sinyal, farklı dilsel sistemlerde farklı biçimlerde çözülür.

Fonetik fonolojiyi şekillendirmez; sadece veri sağlar, asıl belirleyici olan fonolojidir

5. Türkçede /a/ Ünlüsünün Durumu

Türkçedeki ⟨a⟩ ünlüsü fonolojik açıdan kalın, geniş ve düz ünlüdür. Ünlü dörtgeni üzerinde ince geniş ünlü alanını da kapsar. /a/ ünlüsünün kalın, ince, uzun, kısa fonolojik alt sesbirimleri vardır. Fonolojik alt sesbirim ifadesi dilin yapısında olduğunu gösterir, bu sesbirimler soyutluk-somutluk çizgisi üzerinde alt sesbirim ile fonetik alt sesbirim arasında yer alır.

/a/ ünlüsünün ince alt sesbiriminin varlığı sadece komşu seslerin etkisine bağlanamaz. ⟨g⟩, ⟨l⟩ harfleriyle gösterilen ünsüzlerin ince alt sesbirimleri eşşöyleyiş (koartikülasyon) nedeniyle komşu ünlüleri inceltir. Bu inceltme ⟨kar⟩ - ⟨kâr⟩ örneğinde olduğu gibi bazen ince ⟨a⟩ ünlüsü yapmaya yetmez, kelime ek aldığı kalın ek gelir (⟨karlı⟩ - ⟨kârlı⟩).

Her iki durumda da /a/ kalın (arka) ünlüdür; bu, gelen ek biçiminden anlaşılmaktadır. Peki, fark nedir? Aralarındaki fark, kelimenin başındaki ünsüzdendir. Kâr kelimesinde /k/ etkisiyle /a/ kısmen inceliyor ama ince ünlüye dönüşmüyor.

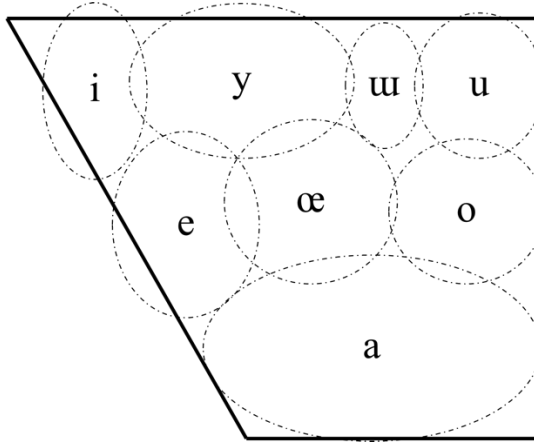
⟨harf⟩, ⟨harp⟩, ⟨sürat⟩ örneklerinde olduğu gibi palatal ünsüzlerden bağımsız olarak da ince ⟨a⟩ ünlüsü mevcuttur. Bu örneklerin başka dillerden Türkçeye geçmiş olması ince ⟨a⟩ ünlüsünü yok saymamız için gerekçe olamaz, bu ses sesbirim olarak olmasa da fonolojik alt sesbirim olarak Türkçede mevcuttur.

Yönetimsel Fonoloji (Government Phonology) ve onun alt bileşeni olan Element Teorisi, fonolojide soyut temsile dayalı yaklaşımın

⁴ Ünlü ve ünsüz kelimeleri fonolojik düzlemde yer alan kavramları işaret eder. Fonetik düzeyde ünlü ve ünsüzü belirtmek için literatürde *vocoid* (ünlümsü) ve *contoid* (ünsüzümsü) ifadeleri kullanılmaktadır.

⁵ /ɔɪ/ diftongu fonolojik olarak tek bir hece çekirdeği sayılır.

en uç biçimdir. Bu teoride sesler fiziksel niteliklerle değil, A (açıklık), I (incelik) ve U (yuvarlaklık) gibi temel elementlerin oluşturduğu yapısal ilişkilerle tanımlanır. Türkçedeki /a/ ünlüsünün durumunu Element Teorisi çerçevesinde yorumlayan Pöchtrager'e (2006) göre, Türkçedeki /a/ ünlüsünü tanımlayan tek element "açıklık (*openness*)"tır. Başka bir ifadeyle, Türkçedeki /a/ ünlüsünün temel fonolojik özelliği açıklıktır; bu ünlünün ön-orta-arka özelliği (hatta düzlük-yuvarlaklık özelliği) yoktur. Kılıç ve ark.'nın (2003) bulgularını Element Teorisine göre yorumladığımızda Türkçe ünlü dörtgenini Şekil 2'deki gibi gösterebiliriz.

Şekil 2. Ünlü dörtgeni üzerinde Türkçe ünlülerin kapladığı alanlar. /a/, /e/, /o/, /u/, /i/ sesbirimlerini göstermek için alfabe mevcut olan (işaretsiz) karakterler tercih edilmiştir. Alfabe (ü), (ı), (ö) harfleriyle gösterilen sesbirimler ise sırasıyla /y/, /w/ ve /œ/ şeklinde gösterilmektedir.

6. Sonuç

Türkçede sesbirim olarak mevcut olan /a/ ünlüsü düz, açık (geniş) ve kalın (arka) ünlüdür. Bu sesbirimin fonolojik olarak iki varyantı vardır: kalın ve ince. Konuşma sırasında ortaya çıkan akustik farklılıklar, dilin fonolojik düzlemini belirleyen öğeler olarak değerlendirilmemelidir. Bu tür akustik parametrelerden yola çıkarak Türkçenin fonolojik yapısına ilişkin yargılarda bulunmak, yöntemsel açıdan hatalı ve kuramsal dayanaklardan yoksun bir tutumdur.

Fonetik ölçütler dikkate alındığında, Türkçedeki /a/ ünlüsünün gösterimi için [ɐ], [ʌ], [a] ve [ɑ] gibi farklı UFA sembolleri kullanılabilir. Ancak, işaretlilik teorisi açısından bu ünlü sistemin işaretsiz

(*unmarked*) birimi olarak değerlendirilmeli ve sesbirimsel düzeyde /a/ biçimiyle gösterilmelidir.⁶

Türkçedeki /a/ ünlüsü için arka-orta-ön olma durumu fonetik özelliktir, sesbirim olarak bu ünlüden bahsedilirken /a/ işareti kullanılmalıdır.

Kaynaklar

- Kılıç, M. A., Okur, E., Yıldırım, İ., Deniz, M., & Kara, E. (2003). *Normal ve işitme engelli çocuklarda vokallerin algılanması*. XXVII. Türk Ulusal Otorinolarenoloji ve Baş Boyun Cerrahisi Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur, 4–9 Ekim 2003, Antalya, Türkiye.
- Kılıç, M. A. (2017). Türkiye Türkçesindeki sesbirimlerin dışsal ve içsel alt sesbirimleri: Katmanlı çevriyazı modeli. *Turkish Studies*, 12(7), 195–214. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.11354>
- Pöchtrager, M. A. (2006). Is there phonological vowel reduction in Turkish? İçinde A. Asan, A. Genç & E. Erguvanlı-Taylan (Ed.), *Essays in honour of Eser Erguvanlı-Taylan* (ss. 25–40). İstanbul, Türkiye: Boğaziçi University Press.
- Vilain, C. E., Berthommier, F., & Boë, L.-J. (2015, September). *A brief history of articulatory-acoustic vowel representation*. In HSCR 2015 – 1st International Workshop on the History of Speech Communication Research (pp. 1–6). Dresden, Germany. <https://hal.science/hal-01197460>

⁶ İşaretlilik teorisi (markedness theory), dildeki kategorilerin veya özelliklerin “işaretsiz” (unmarked) ya da “işaretlili” (marked) olarak ikiye ayrıldığını öne süren bir teoridir. İşaretsiz olan biçim, sistemin varsayılan veya doğal halini; işaretlili olan biçim ise özel, belirli, sınırlı bir durumu temsil eder.